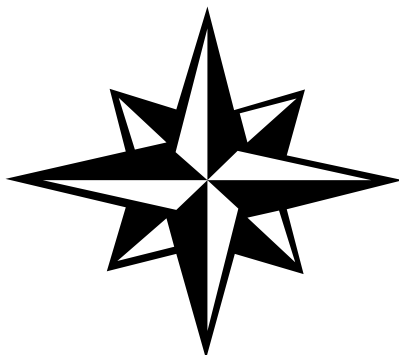

*Теоретичні і прикладні напрямки
розвитку туризму та рекреації
в регіонах України*

*Матеріали
V міжнародної науково-практичної
конференції*

4-5 квітня 2019 року

Міністерство освіти і науки України
Кіровоградська обласна державна адміністрація
Льотна академія Національного авіаційного університету
Український державний центр національно-патріотичного
виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді
Федерація спортивного туризму України

Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України

Матеріали
V міжнародної науково-практичної конференції

4-5 квітня 2019 року

Кропивницький – 2019

УДК 379.85

*Друкується згідно з рішенням Вченої ради Львівської академії
Національного авіаційного університету
(протокол № 2 від 06 березня 2019 року)*

Головний редактор:

Залевський А.В. – кандидат технічних наук, доцент, заступник начальника Львівської академії Національного авіаційного університету з навчальної, науково-методичної та виховної роботи

Редакційна колегія:

Ковальський В.С. – доктор економічних наук, професор

Колотуха О.В. – доктор географічних наук, доцент

Лещенко Г.П. – кандидат географічних наук, професор

Любіцева О.А. – доктор географічних наук, професор

Наровлянський О.Д. – кандидат педагогічних наук

Топольний Ф.П. – доктор біологічних наук, професор

Чумак О.О. – доктор юридичних наук

Яворська В.В. – доктор географічних наук, професор

Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України» // Збірник наукових праць. – Кропивницький. – ЛА НАУ, 2019. – 425 с.

У матеріалах конференції розглядаються економічні проблеми туризму, менеджмент та маркетинг в туризмі, питання щодо географічних аспектів туризму та рекреації, теоретичні, методичні та організаційні основи спортивного туризму та активної рекреації, психолого-педагогічні та правові аспекти туризму та рекреації, підготовка фахівців з туризму, екологічні аспекти туризму та рекреації, наукові засади краснавчого туризму

©Львівська академія НАУ, 2019

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1. Економічні проблеми, менеджмент та маркетинг в туризмі

Сікірда Юлія, Шмельова Тетяна, Беляєв Юрій. Системний аналіз факторів середовища менеджменту підприємства авіаційного транспорту як компоненту туристичної індустрії	6
Смирнов Ігор. Логістика «овертуризму» в умовах урботуризму	17
Смутчак Зінаїда, Ситник Оксана, Середа Наталія. Типологізація сучасних міграційних процесів	34
Залевський Анатолій, Соколовський Віктор, Щоголева Інна. Аналіз основних схем взаємодії туристичних та авіаційних компаній	40
Саркісова Олена, Козир Інна, Мамедова Ельвіра. Вплив «Low cost» авіакомпаній на розвиток міжнародного туризму	53
Коваленко Надія, Черногор Наталія, Коваленко Діана. Освітній туризм: можливості застосування досвіду Естонії в Україні	59
Столярчук Наталія, Письменна Марія, Єрмоленко-Князєва Лілія. Аналіз стану та перспективи розвитку медичного туризму в Україні	67
Романів Павло. Інвестиційна привабливість Жидачівського району Львівської області як туристичної дестинації	75
Дорошенко Тетяна. Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку туристичної галузі в Україні	83
Бартош Лариса, Бондаренко Наталія. Технологія побудови іміджу туристичного підприємства	90

СЕКЦІЯ 2. Географія туризму та рекреації

Любіцева Ольга. Географія туризму: сучасний зміст, місце в системі наук ..	96
Денисик Григорій. Художнє ландшафтознавство у сучасному туризмі ...	105
Колотуха Олександр. Геопросторові особливості трекінгового туризму ..	110
Заставецька Леся, Дударчук Катерина. Сучасний стан та перспективи розвитку оздоровчого туризму в Україні	119
Жиделєва Анастасія, Пацюк Вікторія. Аналіз туристичних потоків між Україною та Туреччиною	125
Скриль Ірина. Сучасні тенденції розвитку туризму в Україні	136
Вовк Валентин, Кудряков Андрій. Особливості класифікації та просторового розподілу туристичних ресурсів Кіровоградської області ...	142
Воловик Володимир. Поняття туристичного місця	148
Льбін Леонід. Природні та штучні водойми України: поширеність та перспективи використання у рекреації	155
Миргородська Олена, Аркан Олександра. Подієвий туризм в Кіровоградській області: сучасний стан та перспективи розвитку	163

Соколовський Віктор. Особливості рекреаційного потенціалу та районування Іспанії	172
Козинська Ірина. Організація лікувально-оздоровчого туризму в Черкаській області	183
Соколовський Віктор. Аналіз ресурсного потенціалу для формування регіонального рекреаційного комплексу Середнього Придніпров'я	190

СЕКЦІЯ 3. Теоретичні, методичні та організаційні основи спортивного туризму та активної рекреації

Божук Тетяна, Тучапець Анастасія. Фітнес-туризм як складова фізичної рекреації	201
Соколов Володимир, Колотуха Олександр. Методика розподілу бюджетних коштів на змагання зі спортивного туризму	208
Кондратенко Олександр. Розвиток дитячого спортивного туризму на Харківщині	212
Гуцалюк Максим. Індивідуальна підготовка велотуриста	217

СЕКЦІЯ 4. Психолого-педагогічні та правові аспекти туризму та рекреації, підготовка фахівців з туризму

Кравченко Оксана, Коляда Наталія, Каштан Сергій. Підготовка майбутніх соціальних працівників до надання соціальних послуг видами інклюзивного туризму	222
Плачинда Тетяна. Фізичне виховання як чинник якісної підготовки фахівців з туризму	231
Чейпеш Іванна. Іншомовна комунікативна культура фахівців туристичної сфери з позиції діяльнісного підходу до її формування	237
Баранов Віталій. Організація та проведення туристичного походу студентів як елемент практичного навчання	243
Зеленський Сергій. Міжнародно-правове співробітництво у туристичній галузі	250
Москаленко Сергій, Арапов Олексій, Метрук Рагислав, Лелакова Ева. Правове регулювання безпеки туризму в Україні	257
Романенко Олександр. Логістика у сфері гостинності	263
Имангулова Тат'яна, Губаренко Анастасія. Особенности ввєдрення професіональних стандартів в систему підготовки спеціалістів екскурсійного обслуговування	271
Шестопалова Ірина. Система науково-методичної діяльності з туризму і краєзнавства у закладах позашкільної освіти Харківщини	277
Петрова Альона. Аналіз професійної підготовки фахівців спортивно-оздоровчого туризму у закладах вищої освіти	285
Копилець Євгеній. Географічне краєзнавство у чинних навчальних програмах із позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку	291
Михалевська Раїса, Лісога Андрій. Трансформація принципів сучасної педагогіки в позашкільній туристсько-краєзнавчій діяльності	298

Глядченко Ганна, Юношева Ілона, Чернявський Сергій. Сучасний стан та розвиток туризму в позашкільному закладі	303
Каргополова Оксана. Виховання дошкільнят засобами туризму і краєзнавства	312

СЕКЦІЯ 5. Екологічні аспекти туризму та рекреації

Яворська Вікторія, Сич Віталій, Коломієць Катерина. Перспективи розвитку екотуризму на природоохоронних територіях Одеського регіону.....	318
Топольний Федір, Гелевера Ольга. Міфи та правда про шкідливість уранових шахт для здоров'я жителів Кропивниччини	329
Бондар Юлія, Легінькова Ніна. Екотуризм як важлива складова стратегії сталого розвитку України	336
Терлецька Оксана, Кушнір Леся, Періг Тетяна. Екологічний туризм у межах бальнеологічних територій на прикладі Трускавецько-Східницького регіону	345

СЕКЦІЯ 6. Краєзнавчий туризм

Обозний Василь. Краєзнавчий музей як організаційно-методичний центр шкільного краєзнавства і туризму	352
Валюлик Маріанна. Перспективні напрями розвитку туризму в Республіці Беларусь (на прикладі Гродненської області)	360
Редін Володимир, Редіна Валентина. Туристична привабливість Харкова: сучасний стан та шляхи розвитку	365
Євтушенко Олена. Bordertown на Сумщині	372
Грицюта Валентина, Редіна Ольга. Екскурсії – невід'ємна складова розвитку краєзнавчого туризму	380
Цимбала Ольга, Сало Світлана. Мостиська на туристичній карті Львівщини	386
Ситник Олексій, Хлевнюк Ольга. Туризм як перспектива розвитку Гайворонського старопромислового району	393
Кривенкова Руслана, Затилюк Юрій. Особливості формування туристичного потенціалу Чорнобильської зони	406

Відомості про авторів	419
------------------------------------	-----

Туризм як перспектива розвитку Гайворонського старопромислового району

Одним із різновидів проблемних територій, що виокремлюються під час реалізації регіональної політики в економічно розвинених країнах світу, є старопромислові райони. Актуальність проблеми старопромислових районів для України пояснюється їх доволі потужним виробничим, експортним та демографічним потенціалом, який за сучасних умов реалізується не в повному обсязі, негативними структурними змінами, наявністю в них цілої низки проблем не лише виробничого, а й гуманітарного характеру. В Україні старопромислові райони мають специфічну, значною мірою радянську історію. До старопромислових районів варто віднести Гайворонський район Кіровоградської області, який має риси та особливості одночасно староосвоєного і старопромислового районів.

Ключові слова: старопромисловий район, міжзональний геоекотон, Гайворонський старопромисловий район, антропогенні ландшафти, заселення, спеціалізація, рекреаційні ресурси.

Ситник А. Хлевнюк О. Туризм как перспектива развития Гайворонского старопромышленного района. Одной из разновидностей проблемных территорий, которые выделяются во время реализации региональной политики в экономически развитых странах, являются старопромышленные районы. Актуальность проблемы старопромышленных районов для Украины объясняются их довольно мощным производственным, экспортным и демографическим потенциалом, который в современных условиях реализуется не в полном объеме, отрицательными структурными изменениями, наличием проблем не только производственного, но и гуманитарного характера. В Украине старопромышленные районы имеют специфическую, в значительной мере, советскую историю. К старопромышленным районам следует отнести Гайворонский район Кировоградской области, который имеет черты и особенности одновременно староосвоенного и старопромышленного районов.

Ключевые слова: старопромышленный район, межзональный геоэкотон, Гайворонский старопромышленный район, антропогенные ландшафты, заселение, специализация, рекреационные ресурсы.

Sytnyk O. Khlevnyuk O. Tourism as a perspective for the further development of Hayworon old-industrial district. One of the types of problem areas that are distinguished in the implementation of regional policy in economically developed countries the old industrial areas are. The urgency of the problem of the old-industrial areas for Ukraine is due to their rather powerful production, export and demographic potential, which in modern conditions is not fully realized, negative

structural changes, the presence of a number of problems not only in the industrial but also in the humanitarian nature. In Ukraine, the old industrial areas have a specific, largely Soviet history. The old-industrial areas include Hayworon district of the Kirovograd region, which has features of both the old-developed and old-industrial areas.

Key words: *old industrial area, interzonal geoeoconte, Hayworon old-industrial area, anthropogenic landscapes, settlements, specialization, recreational resources.*

Наявність проблеми. Старопромислові райони, концентруючи значну (в масштабах відповідних країн) частку виробничих потужностей, інфраструктури та населення, а на певному етапі свого розвитку – й комплекс проблем економіко-соціально-екологічного змісту, є надзвичайно цікавими із соціально-економічної й політичної точки зору. Упродовж останніх десятиліть кількість таких районів збільшилась за рахунок країн колишнього соціалістичного табору й СРСР, що привернуло увагу та активізувало дискусії щодо наукового визначення цього типу проблемних територій, а також пошуку найбільш оптимальних шляхів їх подальшого розвитку [15].

Для України особливості старопромислових районів визначаються їх доволі потужним виробничим, експортним та демографічним потенціалом, який за сучасних умов реалізується не в повному обсязі, негативними структурними змінами (сутність яких зводиться до посилення сировинної орієнтації цих територій), наявністю в них цілої низки проблем не лише виробничого, а й гуманітарного характеру. Проблеми старопромислових районів є багатоаспектними та широкоформатними і саме тому потребують ґрунтовних географічних досліджень.

Старопромислові райони легко розпізнати за ступенем застарілості та низького рівня промислових технологій, зосереджених в їх межах. Однак, на нашу думку, до старопромислових районів варто відносити не лише ті райони, де виробництво сформувалося дуже давно, а також території, що набули досить активного розквіту у період перших довоєнних радянських п'ятирічок.

Аналіз попередніх публікацій. Варто зазначити, що старопромислові райони часто ототожнюють із депресивними територіями. Проблематика репресивності набула особливої актуальності в Україні в др. пол. 90-х рр. ХХ ст., оскільки саме в цей час почали істотно наростати територіальні диспропорції. Ґрунтовні напрацювання у вивченні загальних аспектів формування й розвитку депресивних територій та старопромислових районів мають Г. Денисик [5], Н. Дериземля [6], І. Мельник [14], А. Килимчук [10], І. Гукалова [4], Ф. Заставний [8], Т. Лазарева [12], Г. Підгрушний [18], М. Барановський [2], О. Ситник [21], В. Пацюк [17], Л. Руденко [20], А. Тимарцев [22].

Метою дослідження є аналіз функціонування Гайворонського адміністративного району, як території із типовими рисами старопромислових районів у межах Центральної України, його становлення,

розвитку, сучасного стану та впливу на прилеглі території, обґрунтування напрямів оптимізації.

Результати дослідження. Старопромисловий район – територія, де сконцентрована велика кількість промислових підприємств, які виробляють значно більший обсяг промислової продукції, мають високі темпи зростання інвестицій, заробітної плати порівняно з іншими територіями, але в той же час для них характерний високий ступінь зношеності основних фондів, низький рівень використання новітніх технологій і значний рівень забруднення навколишнього середовища. Таким територіям притаманна наявність гострих проблем гуманітарного плану (від демографічних до екологічних) [15].

Іноді ототожнюються поняття «старопромисловий» і «староосвоєний» район, хоча це не вірно. Поняття «староосвоєний район» значно ширше ніж «старопромисловий район». Староосвоєний район може сформуватися не лише завдяки промислового, але й інших видів господарського освоєння природних ресурсів – сільсько-, лісо-, водогосподарського тощо. Частіше старопромисловий район є складовою староосвоєного району, але може сформуватися й функціонувати самостійно. У будь-якому випадку старопромисловий район має специфічні, інколи лише йому належні ознаки: здебільшого чіткі часові й просторові межі, що дає можливість відслідковувати процес розвитку, особливості й етапи формування структури антропогенних (переважно техногенних) ландшафтів, їх екологічний стан тощо. Однак, інколи часові межі формування старопромислового району визначити важко [5].

Необхідно зазначити, що саме старопромислові райони і досі лишаються опорними і високорозвиненими серед інших українських районів в плані економічних показників, накопиченого потенціалу, зокрема трудового, і володіють неабиякою науково-дослідною і конструкторською базою. Тобто, вони продовжують виконувати функції, які сприяють реалізації загальнодержавних цілей.

Старопромислові райони здебільшого розглядаються як території: із негнучкою («законсервованою» чи застарілою) виробничою структурою; як проблемні чи депресивні; як опорні для держави. Незважаючи на таке неоднозначне тлумачення, всі точки зору можуть бути підставою для формулювання пріоритетів у регіональній політиці [4].

В Україні старопромислові райони мають специфічну, значною мірою радянську історію. Усвідомлення необхідності їх реструктуризації прийшло разом із геополітичними змінами, переходом до ринкових механізмів господарювання, коли було втрачено на постсоціалістичному просторі ринки сировини та збуту продукції, а державна підтримка різко скоротилася. Успішність реконструкції старопромислових районів визначається певними особливостями територій: підприємницькою поведінкою населення; доступністю капіталу; рівнем кваліфікації та мобільністю робочої сили; умовами навколишнього середовища; можливістю органів влади

підтримувати реструктуризаційні процеси; геополітичною ситуацією тощо. Виходячи із цих особливостей, одні райони впадають в стан депресії, інші – більш-менш швидко адаптуються до нових умов ринкового середовища [15, 14].

Типовими старопромисловими районами є Донбас та Промислове Придніпров'я, а також виділяються окремі території з рисами старопромислових районів у межах Центральної України, Поділля, Галичини, тощо. Їх економіка станом на 2018 рік характеризувалася відносно повільними темпами післякризового відновлення, що зумовлено внутрішніми дисбалансами [3].

На нашу думку, до складу старопромислових районів варто віднести Гайворонський район Кіровоградської області, який має риси та особливості одночасно староосвоєного і старопромислового районів. За способом формування, становлення й подальшого розвитку його можна віднести до таких, історія яких відбувалася самостійно, за рахунок просторового прояву ринкових сил і таких, що сформувалися в умовах планової економіки й мають «вольовий характер» свого утворення та розвитку. За критерієм спеціалізації, він відноситься до старопромислових районів переважно «сировинного типу» та районів, що спеціалізуються (спеціалізувались) на традиційних галузях обробної промисловості [14].

Гайворонський район розміщений на заході Кіровоградської області (площа 0,7 тис. км², населення складає понад 37 тис. чол.) у межах південної частини Західно-Придніпровської денудаційної височини, віднесеної згідно схеми фізико-географічного районування України до Середньобузької височинної фізико-географічної області і належить до міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України, території багатой на історичні події та різноманітні природні ресурси, що, власне, і визначило тенденції його освоєння та сучасного стану. Унікальність досліджуваної території також пояснюється наявністю різноманітних мінеральних ресурсів та значних родовищ рідкісних корисних копалин, пов'язаними з окремими структурами Українського (кристалічного) щита [13].

У межах Гайворонського району історично зародилися й до сьогодні існують потужні промислові об'єкти, які мають важливе значення для розвитку не лише означеної території, а й нашої країни загалом.

На початку ХХ ст. були відкриті потужні поклади графітових руд, мігматитів, чарнокітів, каоліну. Саме наявність доступних покладів цих корисних копалин, досить зручне географічне положення, прокладання залізниці вузької колії (кін. ХІХ ст.), а згодом і широкої колії, формування відповідної інфраструктури сприяло інтенсивному розвитку гірничодобувної промисловості.

Водночас, сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, наявність потужної водної артерії – р. Південний Буг, давали можливість займатись багатогалузевим сільським господарством. Всі ці означені чинники свого часу сприяли піднесенню економічного розвитку Гайворонського району,

перетворення на унікальну територію з лишень йому притаманними рисами, які і до сьогодні визначають окремі напрямки спеціалізації господарського комплексу.

Територію Гайворонського району можна віднести до території давнього освоєння, про що свідчать виявлені археологічні знахідки. Формування промислового осередку на безіменному острові на р. Південний Буг між теперішніми м. Гайворон та с. Сулгутово, ранньослов'янського металургійного центру, науковці відносять до VI-VII ст. н.е. Цю пам'ятку археологи розглядали як виокремлений центр металургійного ремесла з високим рівнем технологічності й виробничої діяльності, що забезпечував не тільки потреби власного поселення, а й поширював залізо як напівфабрикат далеко за його межами.

Власне, становлення Гайворонського старопромислового району розпочалось у др. пол. XIX ст., коли на Прибужжі починає розвиватись цукрова промисловість, споруджуються водяні млини, винокурні, пивоварні, цегельні заводи. Зокрема, у Могильному і Сальковому працювали заводи з переробки цукрових буряків, в Ташлику – млин і винокурня. Виникла потреба у забезпеченні зростаючих обсягів транспортних перевезень. Грузовий транспорт виявився для цього малоефективним. Використати р. Південний Буг для перевезень теж було неможливо, бо водна артерія мала багато порогів і бродів, які перешкоджали судноплавству. Єдиним був вихід – будівництво залізниці [10].

Таким чином, потужним поштовхом у розвитку господарського комплексу досліджуваної території стало прокладання залізниці вузької колії (750 мм), яку згодом стали називати «Гайворонська вузькоколія», а у наш час – «Подільський трамвай».

Гайворонська вузькоколія була складовою однією з найбільших мереж вузькоколіїних залізниць, що у роки свого піднесення пролягала територією сучасних п'яти областей України і сусідньої незвіданої держави Придністров'я (де-юре – частина Молдови). Більшість ліній цієї велетенської системи побудовані на межі XIX-XX ст. Вузькоколіїний гігант в перші десятиліття XX ст. нестримно розвивався. Майже щороку з'являлися усе нові гілки – від цукрових заводів та інших об'єктів. Із вузькоколіїною залізницею докорінно змінювалося життя важкодоступної до того моменту «глушини», визначилась професійна зайнятість населення. Лише, наприкінці 1920-х рр. у Гайвороні проживало понад 1 тис. залізничників [11]. У 1950-х рр., Гайворонська мережа досягла пікової точки свого розвитку. Протяжність ліній на той час складала близько 700 км. [1,10].

Дякуючи розвитку вузькоколії, кін. XIX - поч. XX ст. став визначальним у житті мешканців Прибузького краю і сприяв, власне, формуванню Гайворона як важливого транспортного вузла, а згодом і промислового центру.

З розвитком залізниці, пов'язана історія ПАТ «Гайворонський тепловозоремонтний завод» із побудованих у 1897 р. Головних залізничних

майстерень й паровозного депо, які здійснювали ремонт паровозів вузької колії. У 1965 р. завод досяг найкращих показників, відремонтувавши 392 паровози. У зв'язку з переходом на нові, більш прогресивні види тяги – тепловозну і електровозну – у квітні 1970 р. Гайворонський паровозоремонтний завод був перейменований в тепловозоремонтний, і залишився надалі провідним підприємством, де ремонтували тепловози вузької колії. Із завершенням ремонту паровозів, яких за 1898-1974 рр. було відремонтовано понад 10 тис., після реконструкції під'їзних шляхів, тобто перешивки з вузької (750 мм) на нормальну (1524 мм) колію, завод у 1974 р. розпочав освоєння капітального ремонту тепловозів різних модифікацій для вузької і широкої колії та дрезин.

Найбільш знаковою подією, що сприяла піднесенню економічного розвитку Гайворонського району, визначила його спеціалізацію на тривалий час і наділила територію рисами старопромислового розвитку, стало відкриття покладів графітової руди і згодом їх розробка у 1920-х рр. поблизу с. Завалля.

На сьогоднішні добуванням і переробкою графітової руди займається ПАТ «Заваллівський графіт».

Перше обстеження покладів графітовмісних порід в районі Побужжя було проведене у 1921-1924 рр. і через п'ять років розпочалося будівництво збагачувальної фабрики, яка почала працювати у листопаді 1934 р. з проектною потужністю 4,5 тис. т/ рік графіту, а з 1937 р. вступила в дію шахта з видобутку графітової руди, прокладалися під'їзні шляхи, підземні комунікації [21].

Виконуючи завдання індустріалізації, за роки другої п'ятирічки (1932-1937 рр.) на підприємстві впроваджувалися нові технологічні прийоми та методи роботи, економії сировини, матеріалів, збільшення випуску продукції. У зв'язку з цим змінився й вигляд Завалля. Поруч з фабрикою та шахтою з'явилося робітниче селище, в якому налічувалося 100 двоквартирних будинків, семирічна школа, аптека, дитячий садок.

Післявоєнний період ознаменувався розвитком провідних галузей господарства, що потребували графітової продукції. З 1950 р. після проведеної реконструкції на підприємстві постійно зростало виробництво продукції за рахунок розширення енергетичної бази, здійснювався перехід з підземного на відкритий (кар'єрний) спосіб видобутку графітової руди. На комбінаті широко впроваджувалась механізація і автоматизація виробничих процесів. Продукція підприємства експортувалась майже в 20 країн світу. Проводилась ґрунтовна науково-дослідна робота [19]. Завдяки розвитку графітодобувної галузі, у 1957 р. Заваллю був наданий статус селища міського типу, що сприяло подальшому розвитку інфраструктури.

Вдосконалення технологічних процесів збагачення графітової руди, поява нової техніки, перехід на кар'єрний видобуток дозволили за короткий термін збільшити проектну потужність підприємства більше ніж втричі та довести об'єм видобутку графіту до 29 тис. т/рік. На 70-80-і рр. XX ст.

припадає період найбільшого розквіту комбінату та смт. Завалля. У 1968 р. графітовий комбінат був представлений на ВДНГ у Москві. У 70-і рр. ХХ ст. підприємство виробляло майже 80% кристалічного графіту СРСР і перетворилося в центр науково-технічного прогресу галузі. Збільшення виробництва графіту супроводжувалось поліпшенням його якості. Це означало, що Завалівський графітовий комбінат задовольнив потреби країни у графітовій продукції, країна відмовилася від імпорту цієї продукції, заощаджуючи 6 млн. карбованців і понад 1 млн. дол. США на рік.

Крім добування графітової руди чільне місце в Гайворонському районі належить розробці мігматитів. В 1937 р. Українське геологічне управління виконало попередню розвідку на площі майбутнього родовища мігматитів, а у 1938 р. родовище було детально розвідане Московською конторою пошуку. Обраховані запаси каменю в межах проектного контуру склали 9 млн. м³. З цього моменту почався відлік Гайворонського спеціалізованого кар'єру як гірничого підприємства з видобутку та переробки каменю відкритим способом [16].

Упродовж двох десятиліть містоутворюючим підприємством Гайворона був завод «Актан», заснований у 1969 р. як філія Харківського заводу «Радіодеталь», що спеціалізувалась на виробництві компонентів для радіоелектронної промисловості. За роки свого існування завод «Актан» збудував 7 житлових багатоповерхових будинків, дитсадок, їдальню, очисні споруди, побутові каналізації з міським каналізаційним колектором, водозабір та водогін питної води, від котельні підприємства надавалась теплова енергія місту.

У 1964 р. вступила в дію Гайворонська ГЕС, яка забезпечувала електроенергією підприємства й господарства Гайворона та району.

Таким чином, упродовж декількох десятиліть спостерігався інтенсивний економічний розвиток Гайворонського району. В його межах сформувались 3 промислових пункти з підприємствами, які визначали їх спеціалізацію: м. Гайворон – транспортний вузол, машинобудування, харчова та гірничо-добувна промисловість; смт. Завалля – гірничо-добувна промисловість; смт. Салькове – харчова та гірничо-добувна промисловість.

Проте, разом із політичними, соціальними і економічними змінами в країні, 80-90-і рр. ХХ ст. виявились кризовими, випробувальними для господарського комплексу Гайворонщини. З др. пол. 80-х рр. руйнувались господарські зв'язки між республіками, галузями, окремими підприємствами. Почастішали збої в роботі знакових заводів, промислових об'єднань.

Після розпаду СРСР Гайворонський тепловозремонтний завод втрачав позиції монополіста з ремонту рухомого складу для залізниці вузької колії, почались пошуки можливостей для виробництва іншої продукції. Через фінансово-економічну кризу підприємство опинилось в скрутному становищі й на сер. 1990-х рр. майже зупинилось. Неefективні методи роботи, зокрема дуже низька комп'ютеризація в час ІТ прогресу, та повна відсутність

модернізації призвели до того, що у 2014 р. Фонд державного майна України ініціював приватизацію ГТРЗ.

У 90-і рр. ХХ ст. також настав переломний момент у розвитку Завалівського графітокомбінату та селища. З розпадом Радянського Союзу різко знизився попит на завалівський графіт, як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках. Багато споживачів переорієнтувались на дешеву і нижчої якості китайську графітову руду, що відповідно призвело до зменшення випуску вітчизняної продукції, погіршення матеріально-технічної бази комбінату та призупинення соціально-економічного розвитку смт. Завалля.

У 1994 р. розпочався процес приватизації Сальківського цукрового заводу. Через неефективний менеджмент та постійні зміни власників контрольного пакету акцій виробництво цукру скорочувалось, а завод занепадав і згодом був визнаний банкрутом. Закриття цукрового заводу спричинило масове безробіття серед мешканців Салькового та поступовий занепад селища.

Негативні тенденції в економіці також вплинули на роботу Гайворонського спеціалізованого гранітного кар'єру. Зниження попиту на продукцію призвели до скорочення виробництва, відповідно, і до скорочення кількості працівників.

Наприкінці 1990-х рр. «Актан» як завод призупинив свою діяльність і незабаром був репрофільований.

В історичному плані еволюція старопромислових районів показала, що в їх трансформації визначальну роль відіграє система інвестування, яка, в одному випадку, може призвести до інерційного сценарію розвитку, тобто «консервації» технологічної відсталості території, а в іншому – ефективному заміщенню чи, як мінімум, ефективній реструктуризації галузей старої індустрії [3].

Зрозуміло, що процеси модернізації та реконструкції діючої системи господарювання в Гайворонському районі вимагали потужного інвестування й реорганізації, що з величезними труднощами втілювались в життя.

У зв'язку із зменшенням попиту на графітову продукцію та призупинення роботи Завалівського графітового комбінату, в селищі Завалля спостерігалась переорієнтація зайнятості населення. Проте, іншого виходу не було і немає на сьогодні стосовно повноцінної роботи Завалівського графітового комбінату, що дає змогу відновити колишні позиції Гайворонського району. Вагомою перевагою для відновлення роботи комбінату слугувало те, що завалівський графіт за своєю якістю не поступається найкращим у світі графітам цейлонських і мадагаскарських родовищ, і саме цей чинник вплинув на подальшу долю підприємства. Іноземні та вітчизняні інвестори надали інвестиції для розвитку комбінату, що сприяло з 1998 р. відновленню, а згодом і приросту виробництва продукції. Графіт експортується в країни близького та далекого зарубіжжя. На сьогодні ПАТ «Завалівський графіт» є монополістом у сфері виробництва

природного графіту та випуску графітової продукції на території України та на європейській частині СНД. Розвідані запаси графіту оцінюються в 6418800 т, яких за підрахунками науковців вистачить приблизно на 100 років.

З реструктуризацією виробництва Гайворонського спеціалізованого гранітного кар'єру почалось відродження підприємства, що стало також знаковим для Гайворонського району.

Враховуючи геологічну будову, останні десятиріччя визначались відкриттями нових родовищ корисних копалин, відновленням й розширенням видобувних робіт на наявних кар'єрах, що дозволяє зберегти галузеву спеціалізацію району й економічний розвиток.

Перспективними для подальшої розробки, крім «традиційних» корисних копалин, в Гайворонському районі є Завалівське родовище чарнокіту (селище Салькове) та Вікненське родовище каолінів, Південно-Хашчуватівське й Сабатинівське родовища графітової руди, досить широко поширені біотит-гранатові, гранат-біотитові гнейси, як сировина для отримання абразивного гранату. Супутнім матеріалом під час добування графітової руди є скельна порода, придатна для виробництва щебню та каменю-буту. На лівому березі р. Південний Буг поблизу с. Чемерпіль виявлене Чемерпільське родовище золота,. Серед покладів рудних родовищ марганцевих руд. У межах Завалівського родовища графіту, а також поблизу Гайворона, сіл Могильне й Червоне детально вивчені технологічні показники та визначені запаси суглинків і глин. У відпрацьованих хвостосховищах Завалівського гірничозбагачувального комбінату накопичено понад 50 млн. т. хвостів збагачення, які можуть бути використані для дорожнього будівництва, виробництва пінобетону, силікатної цегли тощо. Відкриті запаси високоякісних питних, слабо мінералізованих підземних вод, що дає можливість широко використовувати їх для зрошення, розширення мережі питного водозабезпечення та виробництва бутильованої води. Відкриті проями радонових лікувальних вод.

Не дивлячись на важку ситуацію з обладнанням, нестачу кваліфікованих кадрів та інші проблеми, не втратив повністю інвестиційну привабливість Гайворонський тепловозремонтний завод. І восени 2017 р. ПАТ «ГТРЗ» стало приватним підприємством. Із зміною форм власності, надходженням інвестицій, тепловозремонтний завод активно відновлює зв'язки з колишніми партнерами, для яких тільки за другу половину 2017 р. виконав сотні поставок запчастин для залізниць не тільки по Україні, але і на ринок Європейського Союзу та країн СНД, зберігаючи, таким чином, спеціалізацію.

Незважаючи на можливі перспективи реорганізації та розвитку підприємств гірничодобувної, машинобудівної та харчової промисловості, на території досліджуваного старопромислового району доцільним, на нашу думку, буде впровадження індустріального туризму, геотуризму, що дозволить по іншому оцінити перспективи Гайворонщини.

Залежно від функціонування та морфогенетичних ознак виділено напрями використання різноманітних об'єктів Гайворонського старопромислового району у туристично-екскурсійній справі: *історичний* (відображення історії населених пунктів, яка пов'язана із розвитком гірничо-видобувної діяльності); *культурологічний* (об'єкти матеріальної культури, сформовані в результаті діяльності промислових підприємств); *виробничо-технологічний* (знайомство із застосовуваними виробничими технологіями).

Практично у кожному населеному пункті наявні природні та історико-культурні пам'ятки, що потребують популяризації та зможуть у майбутньому приваблювати відвідувачів. На щастя, в Україні загалом, і у Гайворонському районі зокрема, які завжди орієнтувались на європейські практики, існує розгалужена система невеликих місцевих регіональних музеїв з власними чудовими колекціями. Навколо цих місцевих осередків культури необхідно створювати ексклюзивні місця, що сприятиме розвитку внутрішнього туризму. Кожний населений пункт знає, що він має унікальний скарб, пишається ним.

Одним із імовірних шляхів стабілізації та поліпшення ситуації в Гайворонському старопромислового районі є використання місцевих рекреаційних ресурсів, комбінація яких вдало поєднана на території населених пунктів та прилеглих територіях, але комплекси рекреаційних можливостей розташовуються нерівномірно і якість їх нерівноцінна

За попередні роки в Гайворонському районі сформували досить широко розвинена соціальна інфраструктура, а саме: готелі, комфортні садиби місцевих мешканців, заклади харчування, водна станція, база відпочинку, дитячий табір [6]. Поблизу проходять автомагістралі Київ-Одеса, Стрий-Кіровоград-Знам'янка та територіальні дороги, які сприяють зручному сполученню із Одесою, Києвом, Кіровоградом, Вінницею, Львовом, Харковом, Черкасами та іншими містами. У м. Гайворон розташована залізнична станція, що дає підставу вважати його потужним транспортним вузлом. Ці чинники сприяють розвитку туристичної галузі.

Вивчення та подальше використання історико-культурних пам'яток Гайворонського району дозволить зробити їх інформаційно-доступними для жителів Кіровоградської та інших областей України, а також іноземних громадян – гостей нашої країни.

Гайворонський район має можливість зайняти серйозні позиції за привабливістю туристичних та екскурсійних потоків, посилюючи конкурентні переваги відповідними чинниками: водними ресурсами – для розвитку рекреаційного й спортивного видів туризму; кліматичними чинниками – для розвитку екскурсійної діяльності упродовж року; об'єктами інфраструктури, що дозволяють без перешкод надавати послуги великій кількості туристів.

З метою забезпечення сталого економічного розвитку досліджуваної території необхідно здійснити певні заходи щодо: забезпечення державної підтримки розвитку промисловості; охорони навколишнього середовища;

залучення інвестиційних коштів; розширення системи закладів обслуговування; розробки і підтримки спеціальних програм для інвалідів та малозабезпечених верств населення; формування сучасної інформаційно-рекламної служби.

Суб'єктивні чинники безпосередньо пов'язані з характером дій місцевої влади, спрямованих на створення сприятливого інвестиційного клімату для залучення іноземних інвестицій в економіку регіону і туристичну галузь зокрема. Головним завданням регіональної інвестиційної діяльності є збалансованість дій регіону та інвестора для максимальної ефективності обох сторін.

Висновки. Отже, старопромислові райони мають низку проблем, гострота яких підсилюється сьогодишньою незбалансованістю ринкових перетворень в різних сферах. Гайворонський старопромисловий район є типовою територією, що має риси старопромислових районів України, тобто суспільно-географічною одиницею із відносно низьким рівнем технологічного розвитку промислового комплексу та надлишком виробничих потужностей, що представлені великими та середніми підприємствами із застарілим обладнанням, значною зношеністю основних фондів; високим рівнем безробіття; низьким ступенем інвестиційної активності.

Еволюція старопромислових районів показала, що в їх трансформації визначальну роль відіграє система інвестування, яка, в одному випадку, може призвести до інерційного сценарію розвитку, тобто «консервації» технологічної відсталості території, а в іншому – ефективному заміщенню чи, як мінімум, ефективної реструктуризації підприємств галузей «старої» індустрії.

Одним із шляхів стабілізації та поліпшення ситуації в Гайворонському старопромисловому районі є використання місцевих рекреаційних ресурсів, комбінація яких вдало поєднана на території району, але комплекси рекреаційних можливостей розташовуються нерівномірно і якість їх нерівноцінна. Тому в подальшому доцільно здійснювати науково-практичні заходи, розвивати соціальну інфраструктуру та забезпечувати доступність до базових соціальних послуг, проводити політику підтримки сімей, материнства та дитинства, здійснювати заходи щодо охорони, відновлення та реставрації культурно-історичної спадщини Гайворонського району, залучати інвестиційні кошти, розширювати систему закладів обслуговування, досягнути екологічної безпеки за умов зменшення антропогенного тиску на територію тощо.

Список використаних джерел:

1. *Атлас: Геологія і корисні копалини України. М-б 1:5000000 / гол. ред. Л.С. Галецький. – К., 2001. – С. 168.*
2. *Барановський М.О. Концепції регіональної репресивності: історія, еволюція, сучасні імперативи / М. О. Барановський // Український географічний журнал. – 2010. – № 1 (69) – С. 31-37.*

3. Глonti К.М. Старопромышленные регионы: проблемы и перспективы развития. Проблемы федерализма [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://regionsar.ru>
4. Гукалова І.В. Старопромислові регіони: підходи до визначення і проблеми розвитку в контексті якості життя населення / І.В. Гукалова // Суспільно-, фізико-географічні та геоecологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук. – практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник
5. Денисюк Г.І. Старопромислові райони – провісники формування антропогенної ландшафтної сфери землі / Г.І. Денисюк // Суспільно-, фізико-географічні та геоecологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук. - практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник. – Луганськ : Вид – во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.
6. Дереземля Н.О. Завалля від минулого до сьогодні. Навч. посібник / Уклад.: Н.О. Дереземля, О.І. Ситник. – Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. – 52 с.
7. Дереземля Н.О. Оцінка рівня соціально-економічного розвитку смт. Завалля Гайворонського району Кіровоградської області / Н.О. Дереземля, О.І. Ситник // Суспільно-, фізико-географічні та геоecологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник. – Луганськ : Вид – во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.
8. Заставний Ф.Д. Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми / Ф.Д. Заставний // Регіональна економіка. – 2005.– №1. – С. 76-89.
9. Злобін І.В. Оцінка використання потенціалу старопромислових регіонів України / І.В.Злобін // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: сб. науч. тр. – Донецк: ДонНУ, 2008. – Ч.1. – С.287-293.
10. Килимчук А.Ю. Туристично-екскурсійний потенціал старопромислових регіонів (на прикладі Кривбасу) / А.Ю. Килимчук // Матеріали Третьої Міжн. наук. конф. «Теоретичні, регіональні, прикладні напрямки розвитку антропогенної географії та геології». – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – 308 с.
11. Коровка М. Техногенні зміни природних ландшафтів Криворіжжя / М. Коровка // Географічні засади вирішення регіональних проблем: Матеріали міжнародної науково-науково практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 18-19 листопада 2010р). – Кам'янець-Подільський: видавець ПП Звоніченко Д.Г., 2010. – 172 с.

12. Лазарева Т.С. Теоретичні аспекти управління старопромисловим регіоном / Т. С. Лазарева // Наукові праці ДонТУ. Серія: економічна. – Вип. 39-2. – 2011. – с. 186-191.
13. Маринич О.М. Фізична географія України / О. М. Маринич, П. Г. Шищенко. – К.: Знання, 2006. – 512 с.
14. Мельник І.Г. Старопромислові райони: типологічні риси і класифікація / І.Г. Мельник // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І. Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.
15. Моштакова Н.В. Інноваційний розвиток сфери культури у старопромисловому регіоні / Н.В. Моштакова, В.І. Єфименко // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17 -19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.
16. Музиченко А.С. Інвестиційна діяльність в Україні : навч. посібник / А.С. Музиченко. – К. : Кондор, 2000. – 406 с.
17. Пацюк В.С. Потенціал промислових регіонів України щодо розвитку індустріального туризму / В.С. Пацюк // Туризм як фактор розвитку регіону. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця, 2011. – 195 с.
18. Підгрушній Г.П. Дослідження проблем та розробка пріоритетних напрямків розвитку старопромислових ре індустріальних міст України / Г.П. Підгрушній // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. – 2004. – Вип. 4. – С. 227-229.
19. Романюха А.М. Ступени роста. К пятидесятилетию выпуска первой продукции Завальевским графитовым комбинатом Кировоградской области. / А.М. Романюха. – Кировоград. – Райтипография, 1984. – 12 с.
20. Руденко Л.Г. Старопромислові регіони України : пошук стратегій збалансованого розвитку / Л.Г. Руденко, Г.П. Підгрушній, І.В. Гукалова // Український географічний журнал. – 2002. – № 1. – с. 4-3.
21. Ситник О.І. Заваллівський графітовий комбінат – невідомна складова антропогенних ландшафтів Правобережної України / О.І. Ситник, Н.О. Дериземля // Матер. Між нар. наук.-практ. конф. «Індустріальні засади вирішення регіональних проблем». – Кам'янець-Подільський, 2010. – с.36-38.
22. Тимарцев А.Ю. Старопромышленный регион как объект социально-экономического исследования / А.Ю. Тимарцев // Економічний вісник Донбасу. – 2008. – №4. – С. 81-87.